

KÁNTÁS BALÁZS

Józanságra törekv álláspont a versfordítás gyakorlatáról

Esszé a vitaindítás szándékával

Mivel a versfordítás gyakorlata nem homogén, ami azt illeti, nyelv-, kor-, kultúrkör- és persze mindenekelőtt fordítószerzőspecifikus, a nézetek lényegét és lehetőségeinek határait illetően igencsak megoszlanak. Itt és most megpróbáljuk röviden összevetni a „konzervatív” és „liberális” versfordítási gyakorlatot, már amennyiben lehetséges ilyen szélsőséges tipológiát alkalmazni a határokat illetően, hiszen, mint azt már korábban hangsúlyoztuk, ezek a határok gyakran egybemosódnak.

Általánosságban elég nehéz konzervatív és liberális fordítói gyakorlatról beszélni, legfeljebb néhány jellemző sorolható fel, amelyeknek egy része adott vers adott fordítására vagy igaz, vagy nem. A „konzervatív” versfordítás lényege nyilvánvalóan, hogy a fordító mind a formát, mind a tartalmat igyekszik a lehető leghívebben követni, és nem sokat enged ezen elhatározásából. Ez olykor jó, olykor nem, hiszen a forma és a tartalom közötti egyensúlyt nagyon nehéz megtalálni, és a gyakorlatban rengetegszer előfordul, hogy az egyik a másik rovására megy. Igazából talán felesleges a versfordítás adott irányzatát eredendően konzervatívnak nevezni, hiszen egyéni esetekre lebontva előfordulhat, hogy mind „konzervatív”, mint „liberális” jegyek megfigyelhetők egy adott fordításban, a majdhogynem teljes tartalmi hűség az eredeti forma megbontásával jár együtt.

A fordítói „liberalizmus” ezzel szemben annyit jelenthet, hogy a fordító szabadon bánik a formával és a tartalommal is, több engedményt tesz saját maga felé, jobban elszakad az eredeti verstől és ugyan az szolgál hozzá alapul, de akár egy teljesen önálló, az eredetitől minden szempontból független új mű jön létre. A liberális műfordítás terjedhet a tartalom és a forma valamilyen egészen minimális fokú megváltoztatásától egészen az átköltésig vagy az adaptációig. Mint említettük, lehetséges részben liberális, részben konzervatív versfordítást létrehozni azáltal, ha a fordító az egyik aspektusból szinte semmit nem enged, egy másikat illetően azonban nagyon is engedékenynek bizonyul.

Versfordítói konzervativizmus és liberalizmus ütközhet abban az esetben is, hogy tulajdonképpen minek is tekinti magát a versfordító. Szerzőnek, vagy az idegen nyelvű szerző mintegy szolgájának, aki ihlettől és a saját egyéniségének a fordításba való *belevitelétől* mentesen igyekszik a verset egyik nyelvről a másikra átültetni? Egyéni vagy éppenséggel jellegtelen, esetleg a fordító saját egyéniségétől nagyon is eltérő műfordítást kell létrehozni?

A fenti kérdésekre csakúgy, mint a versfordítás egyéb kérdéseire, igencsak nehéz maradéktalan és mindenkit kielégítő választ találni. Tartható álláspont le-

het talán az, hogy a versfordító saját egyéniségét semmiképpen sem tudja teljesen száműzni a fordításból, hiszen mindenképp ő maga, aki a fordítást létrehozza a célnyelven, ehhez pedig valamilyen egyéni nyelvhasználattal kell rendelkeznie. Alkotnia kell egy verset, amelyet a saját hangnemétől teljesen függetlenül nagy valószínűséggel nem tud elvégezni. Valamilyen fokú liberalizmusra tehát mindenképp szükség van, ha az ember le kíván fordítani egy verset egyik nyelvről a másikra. Hogy ezt szolgai módon, ihletmentesen kell-e tennie, avagy éppen arra kell törekednie, hogy valamilyen módon ugyanazt alkossa újra, amit a szerző írt, ugyanakkor mégis valami újat, attól függetlent kell teremtenie, arról megint csak meglehetősen megoszlanak a vélemények.

Mivel a versfordítás nem egzakt irányelvek alapján meghatározható gyakorlat, hanem a hagyományos fordítástól eltérően sokkal inkább művészet, mint mesterség; mind konzervatív, mind liberális elveket valló művelői mellett és ellen felsorolhatók érvek. A vitát rendezni semmiképpen sem egyszerű dolog, sőt, talán nem is lehetséges, és mindkét irányzatnak lehet és van létjogosultsága.

A versfordítást kétségtelenül sok ellentmondás övezi minden nyelvet illetően, hiszen vannak olyan fogalmak, melyek egyik nyelvről a másikra körülírás nélkül nem fordíthatók le egy-egy vers keretein belül. Ez nem feltétlenül a gyakorlat konzervatív vagy liberális mivoltához tartozik, azonban mindenképpen megemlíthető, a fordítói gyakorlat milyenségével szorosan összefügg. A magyarban sokat emlegetett példa a *betyár* szó, mely angolra például nem fordítható le egyetlen szóval, ennek pedig kevésbé nyelvi, mintsem inkább kulturális háttere van. Hiszen a *betyár* jelentése leginkább a *XIX. század Magyarországon útonállásból élő szegénylegény, melynek alakjához a korban sajátos képzettársítások és hiedelmek kapcsolódtak. Az outlaw, rascal, bandit* vagy *footpad* szavakkal való angolra fordítás által ugyan az angol befogadó képet kaphat róla, hogy egy bizonyos fajta útonállóról van szó, de a *betyár* alakjához társuló, tipikusan magyar asszociációk számára ismeretlenek maradnak. Ilyen esetben legfeljebb annyit tehet a fordító, hogy dőlt betűkkel meghagyja az eredeti formát a fordított szövegben, és lábjegyzetben közli, hogy az adott, tipikusan a forrásnyelv kultúrkörébe tartozó, más nyelveken jelentős tartalmi veszteség nélkül visszaadhatatlan fogalom tulajdonképp mit is takar. Erre másikkal gyakran idézett például szolgálnak Petőfi híres sorai: „Valaki megölte magát, / az hozta ezt a rossz időt...”. Hiába fordítják le akkurátusan bármilyen nyelvre, ha nincs ott a fordítás mellett lábjegyzetben megemlítve, a célnyelvi befogadó legfeljebb csak sejtheti, hogy igen, létezik egy olyan magyar népi babona, mely úgy tartja: ha hirtelen rosszra fordul az időjárás, akkor valaki a környéken valószínűleg öngyilkosságot követett el. Ez pedig nem mond ellent annak az állításnak, hogy tulajdonképpen minden fordítható minden nyelvről minden nyelvre, csak éppen versek esetén ez az igencsak kötött terjedelmi kritériumok miatt az esetek többségében nem kivitelezhető tartalmi veszteség vagy az eredeti forma részleges vagy teljes megbontása nélkül. És ez az a pont, ahol mind a konzervatív, mind pedig a liberális műfordítók egyet kell, hogy értsenek egymással legalább részlegesen.

Miután nagyjából felvázoltuk, milyen szélsőségek között lehet mozogni a versfordítás gyakorlata során, a kérdés még mindig nyitva marad: művészi tevékenység-e a versfordítás, vagy nem több mint műhelymunka, mesterség, mely tulajdonképpen megtanulható? Ezt a kérdést illetően is számtalan érv és ellenérv felsorolható, valamelyik oldalon pedig mindenki, aki bármilyen formában kapcsolatba kerül a versfordítással, kénytelen állást foglalni. Mi is ezt kell, hogy tegyük, ezért jelen dolgozat a versfordítást leplezetlenül művészeti tevékenységként fogja kezelni. A továbbiakban éppen ezért arra kívánunk kitérni, milyen érvek

is sorolhatók fel amellet, hogy a versfordítás nem pusztán mechanikus fordítói munka, csupán a szokványosnál nehezebb, hanem igenis művészeti tevékenység, melynek egy része, akárcsak más művészeti tevékenységek esetében, ugyan megtanulható, egy bizonyos meglévő művészi tehetség híján azonban az emberből talán sosem válik jó versfordító. A versfordítás tehát számos érv alapján tekinthető sokkal inkább művészi tevékenységnek, mintsem a hagyományos fordítói gyakorlathoz teljes mértékben hasonló, részint sematikus, és pusztán nyelvvismereten múló munkafázisok összességének.

A kérdés a mellette szóló érvek ellenére azonban újra és újra felmerül a versfordítás története során: tulajdonképpen artefaktumot, művészi alkotást létrehozó művészi munka, vagy csupán nem több, mint a fordítói munka egy igencsak nehéz válfaja, mely ugyan magas szintű képzettséget és rengeteg gyakorlatot igénylő tevékenység, de azért valahol a művészet alatt helyezkedik el a hierarchiában? Másik gyakran ismételt kérdés: több-e vagy kevesebb a versfordítás, mint a versírás, és ha igen, milyen szempontból?

Nos, először is, mivel a versfordítás hangsúlyozottan csak egy bizonyos szinten tanulható meg, és „jó” vagy „rossz” mivoltának megítélése teljesen szubjektív elbírálás alá esik, talán mindenképpen megérdemli, hogy művészeti tevékenységnek nevezzük. Hiszen a legtöbb versfordító általában maga is költő, azaz olyan művész, aki képtelen elszakadni a saját költői hangjától, ezért akarva-akaratlanul kénytelen azt belevinni a fordításába. Mechanikusságról az esetek többségében nem nagyon lehet beszélni, hiszen minden idegennyelvű költő és minden idegennyelvű vers teljesen más tartalmat és hangulatot hordoz, minden egyes vers egy újabb kihívás a fordító számára. Ugyan a versfordító mozgástere bizonyos szempontból mindenképpen szűkebb, mintha mindenfajta útmutatás híján kellene saját verset írnia, azonban akkor sem támaszkodhat pusztán a forrásnyelv ismeretére és a szótárra. Valami olyan többlettel kell rendelkeznie, ami nem megragadható, nem igazán definiálható. Nem igazán lehet egyértelműen megragadni, hogyan is dolgozik és kell, hogy dolgozzon a versfordító, hiszen a nyelvtudomány és az irodalomtudomány legfeljebb csak bizonyos aspektusait képes egyértelműen megragadni és leírni. Példának okáért a szerkesztői munka, amely hagyományos értelemben vett fordítást illetően garancia lehet a fordítás jó minőségét illetően, versfordítás esetében semmire sem garancia, hacsak nem a tartalmi hűsége. A művészséget, már amennyiben lehet művészségről bármiféle egyértelmű keretek között beszélni, a szerkesztői munka semmiképpen sem garantálhatja, hiszen a szerkesztő maga nem művészi tevékenységet végez, pusztán bizonyos egzakt és egyértelműen leírható tartalmi szempontok alapján képes véleményt alkotni adott vers adott fordításáról.

De képes-e egy szerkesztő ellenőrizni, hogy forma és tartalom tökéletes, vagy legalábbis majdnem tökéletes harmóniában áll-e egymással adott vers adott fordításában? Talán csak akkor, ha az adott művet nem szerkesztői, azaz szakmai szempontból igyekszik vizsgálni, hanem befogadóként. Hiszen a művészet meghatározásának kezdetektől nincsenek egyértelmű kritériumai; az irodalmi, így a versfordításokat illető kánon összeállítása is teljes mértékben önkényes, adott korban adott műveket bizonyos szempontok alapján jónak ítéelő egyének szubjektív ítéletalkotásának terméke. És bizony az sem ritkaság, hogy amit az irodalmi kánon elfogad, azt az olvasóközönség nem méltatja különösebb figyelemre, s ugyanennek a fordítottja is igaz lehet.

Emellett felvetődik az a kérdés is, hogy a műfordító tulajdonképpen kinek és miért is dolgozik. Mi lehet egy vers A forrásnyelvről B célnyelvre történő le-

fordításának célja? Vajon a fordító saját költői képességeit akarja próbára tenni, amikor egy idegen költő versének saját nyelvére való átültetésével próbálkozik meg? A versfordítói szakma elismerését kívánja kivívni teljesítményével, esetleg pusztán semmi egyéb nem érdeklí, mint hogy az olvasó-befogadó közönség számára alkosson élvezhető és esztétikai élményt nyújtó művet?

Nyilvánvaló, hogy a célok is minden műfordító esetében változók, illetve nagyon gyakran ötvöződnek. Az ember természeténél fogva örül az elismerésnek, ugyanakkor a művészt szinte minden esetben vonzzák a művészi kihívások, de adott művészeti tevékenység gyakorlójának sok esetben az is tudatos célja, hogy a befogadót gyönyörködtesse a művészi alkotás által.

Még távolabb eljutva akár azt is állíthatjuk, hogy a versfordítás tulajdonképp semmivel sem alacsonyabb rendű művészeti tevékenység, mint a szépírás vagy a zenélés. Sokat emlegetett analógia a fordító és a zenész párhuzamba állítása. Ilyen alapon a zene is tekinthető egyfajta fordításnak, hiszen a zeneszerző egy emberi fül számára hallhatatlan formában, a kottában teremti meg, a zenész pedig a hangszer által azt a befogadó számára hallható és élvezhető formában interpretálja. Mégsem szokták vitatni, hogy a zenélés önmagában anélkül, hogy a zenész maga zeneszerzői tevékenységet is végezzen, megérdemli a művészet címet. Ha az idegennyelvű vers szerzőjének művét a versfordító a célnyelven érthetővé teszi, mintegy „áthangszereli”, akkor ez alapján a versfordítás maradéktalanul nevezhető az irodalom bármely más formájával teljesen egyenrangú, a *művészet* címet kiérdemlő tevékenységnek, még csak nem is annak valamiféle alacsonyabb formájának. Mivel a magyar irodalomtörténeti hagyomány arról tanúskodik, hogy a jelentős(nek tartott) versfordítók általában, az esetek igen nagy számában fordítói munkásságuk mellett kiemelkedő költői életművel is rendelkeznek, fordítói életműüket sokszor költői életműjük részének szokták tekinteni. Ugyan akadnak kiváló versfordítók, akik kevés verset írtak és fordítói életművükhöz képest a költői tevékenységük elenyésző és jelentéktelen, inkább fordítva szokott lenni: a világirodalom nagynak tartott költői legtöbbször jelentős műfordítói munkássággal büszkélkedhetnek, de fordításaik száma jóval kevesebb, mint saját verseiké.

Vannak persze különleges esetek, mint például Jorge Luis Borges. Az argentin irodalmár nyelvtelenségét már életében legendák övezték, a költők biztonságával bánt anyanyelvével, a spanyollal, emellett pedig a spanyolhoz igen közel álló portugállal, továbbá a franciával, a némettel és az angollal is. Mára könyvtárakat lehet megtölteni a munkássága kritikai recepcióját alkotó írásokkal, hiszen a fent említett nyelvek mindegyikén írt is kiemelkedő verseket, illetve át is ültetett költeményeket egyikről a másikra. Spanyolra fordította például a *Beowulfot*, és ez csak egyetlen példa terjedelmes műfordítói munkássága jelentősebb darabjai közül. Borges esetében nemigen választható szét élesen a költői és versfordítói munka, ezért egy több nyelven alkotó és a nyelvek között egy macska ügyességével ugráló szerző munkássága is evidens bizonyítékul szolgálhat rá, hogy valójában milyen közel áll egymáshoz versírás és versfordítás.

Versírás és versfordítás esetében két hasonló, ugyanakkor valamilyen szempontból teljesen másféle művészi tevékenységről van szó. Tagadhatatlan azonban, hogy a versfordítás maga is költői képességeket követel gyakorlójától, ezért nem más, nem tekinthetjük másnak, mint művészeti tevékenységnek a szó legszorosabb értelmében véve.

S miután érveket sorakoztattunk fel amellet, hogy a versfordítás igenis művészi tevékenység az irodalmon belül, mégpedig talán semmivel sem alacsonyabb rendű, mint maga a versírás vagy a szépprózaírás, érdemes pár meg-

jegyzést ejteni arról is, hogy tulajdonképpen miben is áll jelentősége mint a szépirodalom, ezáltal pedig a művészet egy formájának. Mivel a versfordítás alapvetően a célnyelvi befogadót egy olyan szerző olyan művével igyekszik megismertetni, mely nyelvismeret híján a befogadók többsége számára elérhetetlennek bizonyulna, elsődleges szerepe lehet a költészet nyelvek közötti közvetítése. Hiszen az idegen nyelven tudók többsége általában egy vagy két nyelvet ismer azon a szinten, hogy szépirodalmat, pláne verset olvasson, és még a legkivételesebb nyelvtehetséggel rendelkező személyek is általában maximum négy-öt nyelvet bírnak a líra élvezetének szintjén. A teljes világlírának pedig versfordítás nélkül még azok is legfeljebb egy elenyészően kis százalékát ismerhetik meg, akik számos idegen nyelvnek vannak mesterei szinten a birtokában.

Nem túlzás tehát azt mondani, hogy versfordítás nélkül a világlíra, mint olyan nem létezik, nem is létezhet, csupán nemzeti nyelvű lírák, ez az állítás pedig kiterjeszthető az irodalom minden formájára. A versfordításnak eszerint nem kevesebb mint világlíra-konstituáló szerepe van, hiszen nélküle más nemzetek költészetének megismerése bármilyen formában lehetetlen. Ugyanakkor a versfordítás valamilyen szempontból a célnyelv nemzeti nyelvű lírairodalmának is részévé válik, ezért nemcsak mintegy létrehozza a világlírát, hanem az egyes nemzeti líráknak is jelentős részét képezi. A világlíra pedig nem pusztán egyes nemzetek lírairodalmából áll össze, hanem talán kezelhető a nemzeti lírairodalmak összegénél valamiképpen többet jelentő, azok felett álló létezőként.

Minden korban és minden irodalmi közegben volt, van és lesz igény külföldi nyelvű irodalom, azon belül pedig külföldi nyelvű líra adott nemzet célnyelvére való átültetésére. A versfordító tehát nem kevesebbet végez, mint a nemzeti nyelvű irodalmak, ezáltal pedig a kultúrák közötti közvetítő munkát. Ebből következően pedig azt sem volna túlzás állítani, hogy a versfordítót több elismerés illetné meg, mint amennyit általában kap. A dicsőség általában elsősorban a szerzőé, és legfeljebb csak másodsorban a vers fordítójáé, pedig a fordító sokkal többet tesz, mint adott szöveget A nyelvről B nyelvre lefordít. Amennyiben pedig a versfordítás költői és alkotói munka, akkor következtetésként talán azt is levonhatjuk, hogy jelentőségének is több figyelmet kellene tulajdonítani minden szempontból, mint amekkora figyelmet általánosságban szentelnek neki, példának okáért a kortárs magyar irodalomkritikai diskurzusban...

